

ŠIAURĖS VAKARŲ DŪNININKŲ TARMIŲ KIRTIS

V. GRINAVECKIS

I. Kirčio rūšys

Lietuvių kalbos tarmėse kirčio susilpnėjimas ar išnykimas galūnėse ir atsiradimas žodžio pradžioje arba skiemenyse, esančiuose arčiau žodžio pradžios (pvz.: *pāgaleis* ~ pagaliais (Šakyna), *lauk,ũ* ~ laukū (Laūkuva), *malūnus* ~ malūnūs (Lyduokiai), paprastai vadinamas kirčio atitraukimu. Šiaurės vakarų dūnininkų tarmėse (švdt)¹ kirtis taip pat tam tikrais atvejais yra atitrauktas iš galūnės į žodžio pradžią. Čia svarbu pažymėti tai, kad švdt, kaip ir kitose žemaičių tarmėse, atitraukiančiose kirtį, kirtis nėra visas sukongcentruotas viename skiemenyje, bet yra padalintas keliems arba visiems žodžio skiemenims. Švdt žodžiuose su atitrauktiniu kirčiu yra kirčiuoti visi skiemenys, pvz.: *aš,ėš* ~ ašis, *dārb,ũ* ~ darbū, *lā.u.k,ò* ~ laukū, *lėd,ũ* ~ ledū, *blėzd,ĩ.n.g,à* ~ blezdingà, *par,æ.n,ð.n.t,ė* ~ pareinanti. Iš pavyzdžių matyti, kad tie skiemenys, kurie yra kirčiuoti literatūrinėje kalboje (lk), turi kirtį ir tarmėje. Ši kirtį, esantį žodžio gale ir atliepantį lk kirtį, galima pavadinti *senoviniu*, nes jis, kaip pamatysime vėliau, yra senesnis už kitus to paties žodžio kirčius. Taigi senoviniu kirčiu čia vadinamas toks kirtis, koks jis yra buvęs prieš kirčio atitraukimą. Visus kitus aukščiau pateiktuose pavyzdžiuose esančius kirčius paprastai vadiname *atitrauktiniais*, nes jie, būdami naujai atsiradę žodžio pradžios skiemenyse, atrodo lyg atitraukti iš galūnės. Tokiu būdu jau patys terminai (senovinis ir atitrauktinis kirtis) rodo žodžiuose su atitrauktiniu kirčiu nevienodą kirčių kilmę. Ne visi kirčiai tame pačiame žodyje yra tariami vienodu balso stiprumu: vieni jų yra tariami silpniau, kiti stipriau. Žodžiuose, kuriuose kirtis yra atitrauktas, pirmasis skienuo visada yra tariamas stipriau už kitus to paties žodžio skiemenis, todėl šiuo atveju pirmasis skienuo turi *pagrinđinį* kirtį. Kadangi šis pagrindinis kirtis, kaip jau buvo kalbėta, yra

¹ Šiaurės vakarų dūnininkų tarmės (švdt) užima vidurio žemaičių pietrytinę dalį, į kurią įeina Šilalės ir Vafnių rajonai (be keleto kaimų), Šilutės r. šiaurryčių, Priekulės r. pietinis kampai, Rietavo r. pietryčių dalis, Skaudvilės r. Paežerio ir Košių apylinkės. Švdt ploto kampuose yra šios gyvenvietės: Švėkšna, Pāvandenė, Varsėdžiai, Ž. Naūmiestis. Svarbiausioji fonetinė ypatybė, skirianti švdt nuo kitų dūnininkų yra afrikatų (*č*, *dž* < *tj*, *dj*) neturėjimas nekirčiuotame žodžio gale prieš baltų *ā*, pvz.: *jā*ute* ~ jāučio, *mē*de* ~ mēdžio, *pā*tes* ~ pāčios, *stā*tes* ~ stāčios, bet *pāč,ũos* ~ pačios.

atitrauktinis, tai jis bus vadinamas *pagrindiniu-atitrauktinu* kirčiu. Likusieji kirčiai žodžiuose su atitrauktinu kirčiu yra tariami silpniau, todėl jie paprastai vadinami *šalutiniais*. Tačiau ir šalutiniai kirčiai savo tarpe nėra lygiaverčiai, pvz., žodyje *blėdīngā* ~ *blezdingā* galinio skiemens kirtis, kaip jau aukščiau buvo kalbama, yra senovinis, o antrojo nuo žodžio galo — atitrauktinis. Be to, šie abu šalutiniai kirčiai (tai paaiškės vėliau) yra nevienodo stiprumo, nevienodai po jais pailgėja balsiai, turi nevienodas priegaides, todėl ir jiems dar reikia duoti atskirus pavadinimus. Kadangi tolesnis nuo žodžio galo šalutinis kirtis yra atitrauktinis, tai jam geriausiai tinka *šalutinio-atitrauktinio* kirčio terminas. Žodžio gale esantis šalutinis kirtis yra senovinis, bet jo pavadinti šalutiniu-senoviniu kirčiu negalima, nes senovėje jis nėra buvęs šalutinis. Geriausiai jam tinka *šalutinio-galinio* kirčio terminas, nes šis šalutinis kirtis visada būna žodžio gale.

Švdt yra ir tokių žodžių, kuriuose kirtis yra toje pačioje vietoje kaip ir lk, pvz.: *būrte* ~ būti, *pavāde* ~ pavādė. Anksčiau buvo kalbėta, kad toks kirtis, kuris savo vieta sutampa su lk kirčio vieta, bus vadinamas senoviniu, o kadangi šiuo atveju senovinis kirtis yra ir pagrindinis, tai jį galima vadinti *pagrindiniu-senoviniu* kirčiu. Žodžiuose, kurie yra kirčiuojami pagrindiniu-senoviniu kirčiu, tam tikrais atvejais irgi būna šalutinis kirtis, pvz.: *dērbāu* ~ dirbau, *vīrā* ~ vīrai, *vālīte* ~ vālyti (valyti). Šiuo atveju, kaip iš pavyzdžių matyti, naujasis kirtis yra atsiradęs ne prieškirčiuose, bet pokirtiniuose skiemenyse. Tarmės kirtis, atsiradęs pokirtiniuose skiemenyse, visada yra tariamas silpniau už pagrindinį-senovinį kirtį, todėl jis yra šalutinis. Kad būtų galima jį atskirti nuo kitų aukščiau minėtų šalutinių kirčių, jį galima pavadinti *šalutiniu-nukeltiniu* kirčiu, nes jis yra lyg ir nukeltas iš žodžio pradžios į galinius arba arčiau prie žodžio galo esančius skiemenis.

Tokiu būdu švdt yra penkios kirčio rūšys: du pagrindiniai kirčiai — pagrindinis-atitrauktinis ir pagrindinis-senovinis ir trys šalutiniai kirčiai — šalutinis-atitrauktinis, šalutinis-galinis ir šalutinis-nukeltinis.

II. Kirčio atitraukimo kilmė ir senumas

1. Šiaurės lietuvių kalbos tarmių (jų tarpe ir žemaičių) kirčio atitraukimo iš galūnės į žodžio pradžią priežastimi dažniausiai laikoma kitų kalbų — latvių arba kuršių ir žiemgalių įtaka². Pirmoji nuomonė iš karto atrodo patraukli dėl savo paprastumo, bet jai prieštarauja tas faktas, kad Zarasų krašto lietuviai, gyvenantys greta su latviais, kirčio neatitraukia. Antroji nuomonė turi vieną gana svarų argumentą: lietuvių kalbos tarmių kirčio atitraukimo plotas bemaž sutampa su kuršių ir žiemgalių genčių, gyvenusių Lietuvos teritorijoje, plotu³. Tačiau žemaičių asimiliuotieji kuršiai patys nėra iš seno turėję kirčio žodžio pradžioje⁴, todėl ir pripažinus čia kuršių įtaką, klausimas lieka neišspręstas: dar reikia įrodyti, kokia priežastis vertė kuršius nukelti kirtį į žodžio pradžią. Yra manoma, jog į kuršių kalbą toks kirčiavimas bus atėjęs iš

² Archivum Philologicum (toliau APh), 4, 33, Kaunas, 1933.

³ APh, 4, 33; Die Žemaitische Mundarten (toliau ŽM), 204, Kaunas, 1930.

⁴ J. Endzelīns, Latviešu valodas gramatika, 32, Rīgā, 1951.

ugrų-suomių genties — lybių. Galimas dalykas, kad kuršiai paveldėta iš lybių kirčio atitraukimą į žodžio pradžią bus perdavę žemaičiams. Tačiau pats kirčio atitraukimo procesas bus vykęs palaipsniui, pagal tam tikrus dėsnius. Kuršių įtaką čia nebent galime laikyti tik pirmuoju impulsu kirčio atitraukimo tendencijai atsirasti.

K. Jaunius mano, jog kirtis lietuvių kalbos tarmėse bus atitrauktas nepriklausomai nuo kitų kalbų įtakos. Jis samprotuoja šitaip: „paprastai mes kalbame, kad ... kirtis „perėjo“ arba „yra perkeltas“ iš galūnės į šaknies skiemenį. Bet iš tikrųjų kirtis *visai nevaiškčioja* ir *niekada nėra kilnojamas*, o tiktai įvyksta šitoks procesas: priklausomai nuo senojo pagrindinio kirčio susilpnėjimo sustiprėja kirtis prieš einančiojo skiemens, turinčio ... kylančią priegaidę, kuri, palaipsniui stiprėdama, nekeičia savo akustinio sandaro, dėl ko antrinis-atitrauktinis (передневторичное) kirtis visada turi tvirtagalę priegaidę. Senojo pagrindinio kirčio silpnėjimo ir antrinio stiprėjimo palaipsniškumą įrodo tas faktas, kad, jeigu senasis kirtis yra ant ilgo balsio, tai jis, atsiradus pagrindiniam-antriniam (kirčiui) prieš einančiame skiemenyje, Darbėnų tarmėje nekrinta iki silpnai kirčiuojamųjų skiemenų lygio, o išlaiko dalį *savo ankstesnės reikšmės*, pasidarydamas antriniu kirčiu: plg., pvz., Darbėnų *gė̄.i.sm.iē, žmū̄on.ū̄os*⁵.

Šioje savo teorijoje K. Jaunius įrodo, kad kirtis iš galūnės į žodžio pradžią buvo atitrauktas palaipsniui, iš pradžios paliekant dalį kirčio senojoje vietoje, žodžio gale. Tą K. Jaunius teiginį patvirtina daugelis lietuvių kalbos tarmių, atitraukiančių kirtį. Visų pirma beveik visos kirtį atitraukiančios žemaičių tarmės (neskaitant kai kurių vietų Latvijos pasieniais: Akmenė, Vegetariai, Klykoliai) dar ir šiandien dalį kirčio turi išlaikiusios žodžio gale. Aukštaitčiai vakariečiai, gyvenantieji greta su žemaičiais ir atitraukiantieji kirtį, taip pat dalį kirčio tebeturi žodžio gale, pvz.: *dienà ~ dienà* (Krākės), *šakà ~ šakà, vaīkai ~ vaikai* (Šiauliai). Šie faktai aiškiai rodo, kad kirčio slinkimas iš galūnės į žodžio pradžią kalbamose tarmėse nėra pasibaigęs.

K. Jaunius kirčio atitraukimo teorija pasidaro visai įtikima, kai kirčio atitraukimą susiejame su akūtinių galūnių trumpėjimu.

Prof. J. Endzelynas apie šį K. Jaunius samprotavimą yra šitaip atsiliepęs: „Kaip toks pirmojo skiemens kirtis gali atsirasti taip pat visai nepriklausomai nuo svetimų įtakų, yra įrodinėjęs Jaunius“. Čia pat prof. J. Endzelynas nuo savęs dar priduria: „Tai (kirtis) latvių prokalbėje galėtų būti kilęs visai spontaniškai, ir tokiu būdu kirtis yra visų pirma atitrauktas — visiškai kaip kai kuriose lietuvių kalbos tarmėse — iš trumpų galinių skiemenų dviskiemeniuose ir daugiaskiemeniuose oksitonuose į pirmąjį skiemenį, paskui pirmojo skiemens kirtis svetimų kalbų įtakoje galėjo būti apibendrintas“⁶.

Jaunius ir Endzelyno kirčio atitraukimo teoriją trumpai galima taip suformuluoti: a) visų pirma kirtis buvo atitrauktas iš trumpos galūnės į ilgą pirmąjį skiemenį, b) vėliau pirmojo skiemens kirtis galėjo būti apibendrintas (greičiausiai kitų kalbų įtakoje).

⁵ К. Явнисъ, Памятная книжка Ковенской губернии на 1898 годъ, 183, Ковна, 1897.

⁶ J. Endzelīns, min. veik., 32.

2. Pirmąjį čia išdėstyta teorijos teiginį patvirtina švdt duomenys:

a) Pagrindinis-atitrauktinis kirtis dviskiemeniuose žodžiuose, kurių pirmas skiemuo ilgas, antras trumpas, yra tariamas tvirtčiau, kaip visuose likusiuose dviskiemeniuose (pvz.: *bā.u.g,òs* ~ baugùs, *rī.n,è* ~ rynì (ryji)).

b) Triskiemeniuose žodžiuose, kurių pirmasis skiemuo ilgas, kiti trumpi, tam tikrais atvejais kirtis yra atitrauktas nepaliekant jokio kirčio pėdsako kituose skiemenyse (pvz.: *klīgdama* ~ klykdamà).

Šiais abiem atvejais balsiai ir dvibalsiai, kirčiuoti pagrindiniu-atitrauktiniu kirčiu, yra pailgėję (įskaitant ir *a, e*, kai jie eina pirmaisiais dvibalsių sandais) ir turi antrinę-tęstinę priegaidę. Iš to galima spręsti, kad kirtis čia bus atitrauktas dar prieš kirčiuotą *a, e* pailgėjimą.

c) Daugiaskiemeniuose žodžiuose, kurių galinis skiemuo yra trumpas, o antrasis nuo žodžio galo ilgas, kirtis į antrąjį nuo žodžio galo skiemenį bus atitrauktas tuo pačiu metu, kaip ir pirmaisiais dviem (*a, b*) atvejais. Tai rodo toks pat antrojo nuo žodžio galo skiemens, turinčio šalutinį-atitrauktinį kirtį, ilgumas (pvz.: *kērmv,ā.r.p,à* ~ kirmvarpà).

3. Jauniaus ir Endzelyno kirčio atitraukimo teorijos pirmasis teiginys yra raktas ir tolesnei kirčio atitraukimo raidai nustatyti.

Švdt kirčio atitraukimo istorijos negalima nagrinėti atsietai nuo kitų žemaičių, o taip pat ir Rytų Lietuvos tarmių kirčio atitraukimo, todėl čia panagrinėsime ir kai kuriuos bendresnius lietuvių kalbos tarmių kirčio atitraukimo dalykus.

Paprastai lietuvių kalboje, jeigu kirtis atsiranda skiemenyje prieš senąjį kirtį, tai naujasis kirtis, esantis ilgame skiemenyje, visada turi tvirtagalę arba vidurinę (kuri balso judėjimo atžvilgiu yra tvirtagalė) priegaidę. Taip yra švdt ir aukštaičių siaurinėse tarmėse, atitraukiančiose kirtį, pvz.: *balta* ~ baltà, *baltos* ~ baltôs, *lauku* ~ laukù (Šakyna), *gīva* ~ gyvà, *jaūna* ~ jaunà (Obėliai). Tačiau pajūrio žemaičių tarmėje čia yra kitaip: jeigu kirtis atitrauktas į tvirtagalę šaknį, tai jis gauna tęstinę (~lk tvirtagalę) priegaidę, pvz.: *ūž,è* ~ ūžì (es. I. vns. 2 asm., ūžti), *žōs,ès* ~ žąsis (Kretinga), arba vidurinę (kuri yra tik trumpesnė tęstinė), pvz.: *lauk,ā* ~ laukai, *nauj,ūos* ~ naujôs (Salantai); jeigu kirtis atitrauktas į tvirtapradę šaknį, tai jis gauna stumtinę (~lk tvirtapradę) priegaidę, pvz.: *bált,à* ~ baltà, *bált,ūos* ~ baltôs (vns. klm., baltà) (Kretinga); *pērm,ūos* ~ pirmôs (vns. klm., pirmà), *vīž,īs* ~ vėžys (Salantai).

Šitoks pajūrio žemaičių atitrauktinio kirčio priegaidės dvejopumas rodo, kad pajūrio žemaičiai kirtį bus atitraukę dar tuo metu, kai jie ir prieškirtiniuose skiemenyse tebetarė dvejopą priegaidę: tvirtagalę ir tvirtapradę. Tokiu būdu prieiname prie išvados, kad pajūrio žemaičiai atitraukė kirtį dar prieš nekirčiuotų prieškirtinių skiemenų priegaidės suvienodinimą, o kiti žemaičiai jau po nekirčiuotų prieškirtinių skiemenų priegaidės suvienodinimo. Vadinas, pajūrio žemaičiai atitraukė kirtį anksčiau, o visi kiti vėliau. Pajūrio žemaičių prieškirtiniai ilgi skiemenys, užėjus prieškirtinių skiemenų tvirtapradės priegaidės virtimo į tvirtagalę laikui, jau buvo kirčiuoti atitrauktiniu kirčiu ir todėl nebegalėjo pakeisti priegaidės, nes tik nekirčiuotų skiemenų priegaidės

yra suvienodėjusios: prieškirtiniuose skiemenyse yra apibendrinta tvirtagalė priegaidė, o pokirtiniuose — tvirtapradė, pvz.: *kalnai*, bet *kálmus*, *vėgėlė*, bet *vėgėles*⁷.

Kad pajūrio žemaičių kirtis atitrauktas anksčiau už kitų dūnininkų ir dūnininkų, rodo ir didesnis kirčiuotų atitrauktiniu kirčiu balsių ir dvibalsių pailgėjimas. Pavyzdžiui, dūnininkų dviskiemenių žodžių, kurių abu skiemenys ilgi, atitrauktinio kirčio priegaidė yra vidurinė, o balsių ir dvibalsių ilgumas nesiskiria nuo nekirčiuotųjų ilgumo, pavyzdžiui, žodžių *lauk,ũ* ~ *laukũ*, *dont,ũ* ~ *dantũ* pirmųjų skiemenų dvibalsių *au*, *on* ilgumas nieku nesiskiria nuo nekirčiuotų skiemenų tų pačių dvibalsių ilgumo, pvz.: *laukâms* ~ *laukâms*, *dontîms* ~ *dantîms*, o pajūrio žemaičių pirmasis dvibalsių sandas šiuo atveju yra pusilgis: *lâ.uk,ũm* ~ *laukũ*, *dõ.nt,ũm* ~ *dantũ*, bet *laukâms* ~ *laukâms*, *dontîms* ~ *dantîms* (Salantai).

Remiantis aukščiau išdėstytais teiginiais, galima padaryti išvadą, jog kirčio atitraukimas bus prasidėjęs žemaičių tarmių šiaurės vakaruose, o paskui slinkęs į pietus. Šią išvadą paremia dar šie žemaičių tarmių duomenys:

a) dūnininkų atitrauktinis kirtis yra tariamas tvirčiau negu dūnininkų.

b) dūnininkų tarmės plote atitrauktinis kirtis, einant iš šiaurės į pietus, silpnėja, kol pietiniame tarmių pakraštyje visai sumyšta,

c) dūnininkų, ypač šiaurinių, galūniniai balsiai, kirčiuoti senoviniu kirčiu, yra silpniau tariami kaip švdt, ir senovinis (šalutinis-galinis) kirtis menčiau girdimas, pvz.: *grâž,ês* ~ *gražûs*, *tõr,õ* ~ *turiũ* (Salantai).

Kadangi atitrauktinio kirčio stiprumas, balsių ir dvibalsių pailgėjimas po juo rodo kirčio atitraukimo senumą, tai, remiantis šiais duomenimis, galima manyti, jog žemaičių kirtis bus atitrauktas, sutinkamai su aukščiau išdėstyta K. Jauniaus ir Endzelyno teorija, ne iš karto, bet palaipsniui.

Visų pirma kirtis bus atitrauktas iš trumpos galūnės į prieš einantį ilgą skiemenį, paskui iš ilgos galūnės į ilgą ir iš trumpos į trumpą šaknį ir pagaliau — iš ilgos galūnės į trumpą šaknį.

Šitokias dvi kirčio atitraukimo stadijas randame ir dabartinėse lietuvių kalbos tarmėse:

a) iš trumpos galūnės į ilgą prieš einantį skiemenį, pvz.: *malũnus* ~ *malũnûs*, *vilkûs* ~ *vilkûs* (Lyduokiai), *laukûs* ~ *laukûs*, bet *laukũ* ~ *laukũ* (Obeliai), *diẽnà* ~ *dienà*, bet *dienõs* ~ *dienõs* (Krakės), *gĩva* ~ *gyvâ*, *mergâ* ~ *mergâ*, *ainu* ~ *cinũ*, bet *miškũ* ~ *miškũ* (Debeikiai), *râ.n.k,â* ~ *rankâ*, *vâ.i.k,ûs* ~ *vaikûs*, bet *šakâ* ~ *šakâ*, *vaikâ* ~ *vaikai* (Kražiai);

b) iš ilgos tvirtagalės ir trumpos galūnės į ilgą ir trumpą prieš einantį skiemenį, pvz.: *li.g,ũos* ~ *lygiõs*, *aukšt,ũos* ~ *aukštõs*, *šak,ũos* ~ *šakõs* (Darbėnai), *õs.õns* ~ *usnis*, *šak* ~ *šakâ* (Šeduva).

4. Švdt kirčio atitraukimo senumą liudija ne tik tęstinė ar vidurinė priegaidė atitrauktiniu kirčiu kirčiuotame ilgame skiemenyje, bet ir kiti tarmės duomenys. Visų pirma galūnės trumpėjimas. Kaip jau kalbėta, kirtis nėra atitrauktas iš antro ir tolesnių nuo žodžio galo skiemenų, bet tais atvejais,

⁷ Plg. K. Būga, Lietuvių kalbos žodynas, XIX, Kaunas, 1924.

kai galinis ir antras nuo žodžio galo skiemenys dėl galūnės trumpėjimo yra susilieję į vieną, tai kirtis yra atitrauktas ir iš antrojo pagal kilmę nuo žodžio galo skiemens, pvz.: *grīb,òks* ~ grybùkas, *kért,èks* ~ kirtikas, *vièž,òks* ~ vėžùkas. Čia svarbu ne tiek pats kirčio atitraukimas, kiek atitrauktiniu kirčiu kirčiuotų balsių bei dvibalsių ilgumas ir priegaidė. Jeigu kirtis yra atitrauktas iš tarmėje nesutrumpintos žodžio galūnės, kurioje senovinis kirtis yra ant trumpo balsio, tai atitrauktasis į ilgą skiemenį kirtis visada turi tęstinę priegaidę, o balsiai ir dvibalsiai, kirčiuotieji šiuo atitrauktiniu kirčiu, yra pailgėję, pvz.: *grīb,òs* ~ grybùs, *lā.u.k,òs* ~ laukùs, bet aukščiau minėtu atveju, kur turime visai tokį pat skiemenų ilgumo santykį (— ◡), atitrauktinis kirtis turi vidurinę priegaidę, o juo kirčiuojamieji balsiai ir dvibalsiai yra tokio pat ilgumo, kaip ir nekirčiuotame skiemenyje (pvz.: *grībò.ka* ~ grybùka, *kértè.ka* ~ kirtikà, *vièžè.ms* ~ vėžiàms). Ką rodo šis atitrauktinio kirčio priegaidės ir balsių bei dvibalsių pailgėjimo nevienodumas žodžiuose su vienodu skiemenų ilgumo santykiu (— ◡)? Paėmę pavyzdžius su abiem ilgais skiemenimis, matome, kad čia turime visiškai tokį pat atitrauktiniu kirčiu kirčiuotų skiemenų ilgumą ir priegaidę, kaip ir nagrinėjamuose pavyzdžiuose su nutrupėjusia galūne (pvz.: *lāuk,ū* ~ laukū ir *lāuk,òks* ~ laukiùkas; *kī.m,ū* ~ kiemū ir *kī.m,òks* ~ kiemùkas). Tiek pagrindinio-atitrauktinio, tiek ir šalutinio-galinio (senovinio) kirčio stiprumas šiuose pavyzdžiuose, nepaisant nevienodo skiemenų ilgumo santykio, visiškai sutampa. Iš viso to, kas čia pasakyta, paaiškėja, jog tuo metu, kai kirtis kėlėsi iš trumpo galinio skiemens į prieš einantį ilgą skiemenį, galinis skienuo dar nebuvo susiliejęs į vieną skiemenį su prieš juo einančiuoju (kitaip sakant, *laukiukas* dar nebuvo išvirtęs į *laukùks*). Jeigu kirčio kėlimosi iš trumpo galinio skiemens į prieš einantį ilgą skiemenį metu būtų jau buvęs *laukùks*, tai šiandien jis būtų tariamas *lā.u.k,òks*, visai taip pat kaip ir *lā.u.k,òs* ~ laukùs. Vadinasi, galūnė sutrumpėjo jau po pirmojo kirčio kėlimosi iš galūnės į žodžio pradžią etapą. Užėjus antrajam kirčio kėlimosi į žodžio pradžią etapui, galūnė jau bus buvusi sutrumpėjusi, vadinasi, kirtis buvo atitrauktas vienu metu žodžiuose *laukū* ir *laukiuks*. Tuo pat metu kirtis bus atitrauktas ir iš trumpo galinio skiemens į trumpą prieš einantį skiemenį tiek iš tarmėje nesutrumpėjusio galinio skiemens, tiek ir iš naujai susiformavusio iš dviejų žodžio galo skiemenų dėl galūnės trumpėjimo (pvz.: *šāk,à* ~ šakà, *klæb,àts* ~ klebàtas). Tai rodo atitrauktinio ir šalutinio-galinio (senovinio) kirčio stiprumo laipsnis ir kitų tarmių duomenys.

5. K. Būga apie kirčio atitraukimo senumą rašo: „Balsius a, e, i, u, kurie būdami po kirčiu žemaičių ir rytiečių aukštaičių (žieminių) šnektose pavirsta pusilgiais balsiais po atstumtiniu kirčiu lietuviai ištaria trumpai: a. *šākō*, *šnekō*, *l'egō* (Pnv.), *l'og* Dvd., *gòdu* || ž. *šākà*, *šnekò* „šnekù“, *lègà*, *gòdū* Skd. *gudūn* Mžk.

Balsio trumpis rodo, kad kirčio esama čia atstumto visai neseniai⁸.

Tačiau žemaičių tarmėse trumpųjų balsių po kirčiu ilgėjimo metu atitrauktinis kirtis (tuo metu dar, žinoma, silpnėsnis negu dabar) jau galėjo būti, bet dėl savo silpnumo trumpųjų balsių galėjo ir nepailginti. Tai rodo

⁸ K. Būga, min. veik., LI.

tas faktas, kad ir su pagrindiniu-senoviniu kirčiu trumpieji balsiai (daugumo kirtį atitraukiančių dūnininkų tik *e*, *o*, o dounininkų šiaurinėse tarmėse *a*, *e*, *e*, *o*) nepailgėja tais atvejais, kai yra atsiradęs šalutinis-nukeltinis kirtis, kuris susilpnino pagrindinį-senovinį. Balsio trumpumas tikrai rodo, kad atitrauktinis kirtis ant jo yra atsikėlęs vėliau, negu iš trumpos galūnės į ilgą skiemenį, kur trumpieji balsiai, sudarantieji dvibalsių sandus, yra pailgėję. Vadinasi, ilguose skiemenyse, į kuriuos kirtis atitrauktas iš trumpo skiemens, atitrauktinis kirtis trumpųjų balsių po kirčiu ilginimo metu jau buvo tapęs pagrindiniu. Trumpuose skiemenyse trumpųjų balsių ilginimo metu atitrauktinis kirtis galėjo būti (silpnas), galėjo ir nebūti. Balsio ilgumas to nerodo.

Vėliausiam kirčio atsikėlimui iš ilgo galinio skiemens į trumpą antrąjį nuo žodžio galo skiemenį įrodyti galima remtis tikrai silpniausiu šio atitrauktinio kirčio tarimu ir kitų tarmių duomenimis.

Daugiaskiemeniuose žodžiuose atitrauktinis kirtis, galima manyti, bus atsiradęs trečiame ir tolesniuose nuo žodžio galo skiemenyse vėliau negu pirmojo kirčio atitraukimo etapo metu. Tai rodo vidurinė priegaidė ilguose skiemenyse ir nepailgėję balsiai ir dvibalsiai.

6. Kirčio traukimas iš žodžio galo greičiausiai iš viso yra neatskiriamai susijęs su galūnės silpnėjimu, nykimu, trumpėjimu. Tai rodo pirmiausia tas faktas, kad tarmės, kurios atitraukia kirtį, trumpina ir galūnes, be to, dar tos tarmės, kurių kirtis yra labiau atitrauktas į žodžio pradžią, labiau trumpina galūnes (pvz., Mūšos upynas) ir kurių kirtis mažiau atitrauktas, tų mažiau ir galūnės sutrumpėjusios (pvz., Šiauliai, Krakės).

Tai iš dalies paaiškina, kodėl kirtis visų pirma nyksta iš trumpos galūnės. Juk trumposios galūnės tarmėse kaip tik visų pirma ir silpnėja, nyksta ir yra išnykusios. Kad kirčio pasitraukimas iš galūnės į žodžio pradžią yra susijęs su galūnės nykimu, rodo ir tai, kad kirtis yra nusikėlęs į žodžio pradžią tik iš galūnės. Iš negalinio, kad ir trumpo skiemens, kirtis nėra nusikėlęs į prieš einantį ilgą skiemenį, pvz.: *druobō.lē* ~ drobūlė, *augē.na* ~ augino.

Aukščiau cituotame K. Jauniaus samprotavime apie kirčio atitraukimą yra duotas šitoks teiginys: „priklausomai nuo senojo pagrindinio kirčio susilpnėjimo sustiprėja kirtis prieš einančiojo skiemens“. Žodžio galo kirčio silpnėjimą aiškiai rodo akūtinių galūnių trumpėjimas. Kaip žinome, vienos tvirtapradės galūnės yra sutrumpėjusios, o kitos pakeitusios savo tvirtapradę priegaidę tvirtagale. Ne visose lietuvių kalbos tarmėse tvirtapradės galūnės yra vienodai sutrumpėjusios. Aukštaičiai vakariečiai, viduriečiai, dzūkai, didelė dalis rytiečių ir pietryčių žemaičiai ilgų tvirtapradžių galūnių vietoje turi trumpus balsius, kaip lk, pvz.: *baltà* (< *baltā, plg. baltóji), *sausà* (< *sausā), *visà* (< *visā). Daugumas žemaičių dounininkų, o taip pat ir šiauriniai dūnininkai galinius balsius, kilusius iš ilgų tvirtapradžių balsių, taria silpniau, kiek redukuotai, pvz.: *bá.lt*,^d ~ baltà, *rō.n.kā*^d ~ rankà, *sā.us*,^d ~ sausà (Kretinga). Žemaičių donininkų šie balsiai yra visai menkai girdimi, pvz.: *sā.us*^o ~ sausà, *rās*^o ~ rasà, *vēs*^o ~ visà (Priekulė). Rytiečiai pontininkai apie Šeduvą tvirtapradžių galinių balsių visai nebeturi, pvz.: *balt* ~ baltà, *rās* ~ rasà, *šak* ~ šakà.

Tokiu būdu ilgų tvirtapradžių (kirčiuotų ir nekirčiuotų) galūnių trumpėjimas yra bendras visai lietuvių kalbai. Ilgas tvirtapradis galinis balsis, virtęs trumpu, kai kuriose lietuvių kalbos tarmėse nenustojė trumpėjęs, nykęs ir toliau, todėl *baltà* > *bá.lt,à* (Kretinga). Čia, K. Jauniaus žodžiais tariant, susilpnėjęs senoviniam galiniam kirčiui, sustiprėjo prieš einančio skiemens kirtis. Likęs be kirčio, balsis turėjo dar greičiau nykti, ir taip iš *baltà* liko tik *bal̃t* (Šeduva). Vadinasi, tvirtapradžių galūnių trumpėjimas bus prisidėjęs prie kirčio nykimo žodžio gale, kitaip sakant, kirčiuotos tvirtapradės galūnės trumpėdamos vertė kirtį trauktis į žodžio pradžią.

Ilgieji skiemenys yra tariami tvirtesniu balsu, o tvirtesniu balsu tariamas skienu žodyje juk ir yra vadinamas kirčiuotu skiemeniu. Kadangi ilgas skienu yra tvirtesniu tariamas, tai kirtis iš trumpo skiemens lengviau galėjo pereiti į ilgą skiemenį (pvz.: *baltà* > *bā.lt,à*), negu iš trumpo į trumpą (pvz.: *šakà* > *šák,à*). Turint tai galvoje, galima lengvai suprasti, kodėl pirma kirtis buvo atitrauktas iš trumpos galūnės į ilgą prieš einantį skiemenį, o tik paskui iš trumpos galūnės į trumpą ir iš ilgos galūnės į ilgą prieš einantį skiemenį ir vėliausiai iš ilgos galūnės į trumpą prieš einantį skiemenį.

Kalbant apie vėlesnį kirčio atitraukimą (iš trumpos galūnės į trumpą ir iš ilgos į ilgą prieš einantį skiemenį, o taip pat iš ilgos galūnės į trumpą prieš einantį skiemenį), reikia turėti galvoje ir ankstesnio kirčio atitraukimo (iš trumpos galūnės į ilgą prieš einantį skiemenį) analogiją, kuri, be abejonės, irgi bus prisidėjusi prie pirmojo skiemens kirčio apibendrinimo⁹.

Čia dar reikia pažymėti ir nekirčiuotųjų galūnių trumpėjimo, nykimo įtaką kirčiuotosioms. Juk, be abejonės, nekirčiuotosios galūnės trumpėjo greičiau, o kirčiuotosios lėčiau. Tai rodo ir tarmių duomenys, pavyzdžiui, kretingiškių dounininkų nekirčiuotų tvirtapradžių galūnių balsiai yra daugiau sunykę, negu kirčiuotų (pvz.: *bá.lt,à* ~ *baltà* ir *šárka* ~ *šárka*). Nekerčiuotųjų galūnių greitesnis nykimas galėjo paspartinti ir kirčiuotųjų trumpėjimą ir tuo prisidėti prie kirčio atitraukimo.

Vadinasi, tvirtapradžių galūnių trumpėjimas bus buvęs vienas iš svarbiausių veiksnių, sąlygojusių kirčio atitraukimą. Kuršiai bus palikę žemaičiams tik pačią kirčio atitraukimo tendenciją.

Kaip ilgo antrojo nuo žodžio galo skiemens tarimas yra stiprėjęs (jeigu galinis skienu trumpas), įtikimai rodo kai kurios lietuvių tarmės, neatitrukiančios kirčio. Pavyzdžiui, apie Ignaliną yra tariama *viená*, bet *ve.nō's*, *dienà*, bet *de.nō's*. Ką rodo dvibalsio nesutrumpėjimas tuo atveju, jeigu galūnė yra trumpa? Aišku, ir čia veikia K. Jauniaus dėsnis. Sutrumpėjęs kirčiuotam galūnės balsiui ir dėl to susilpnėjęs šio balsio kirčiui, sustiprėjo prieš einančio ilgo skiemens tarimas, todėl *ie* nebesuvienabalsėjo. Kitais visais atvejais *ie*, būdamas nekirčiuotas, kalbamoje tarmėje yra suvienabalsėjęs, sutrumpėjęs.

III. Kirčio nukėlimo senumas

Šalutinis-nukeltinis kirtis švdt, kaip ir kitose žemaičių tarmėse, yra tik ilguose skiemenyse (jeigu jis yra atsiradęs ant trumpojo balsio, tai pastarasis dažniausiai yra pailgėjęs). Šios rūšies kirčio atsiradimui išaiškinti tinka jau

⁹ Plg. J. Endzelins, min. veik., 32.

minėtoji K. Jauniaus teorija apie atitrauktinio kirčio atsiradimą, tik kalbamoju atveju kirčio kėlimosi iš savo vietos procesas yra vykęs priešinga kryptimi kaip atitraukimas. Atitrauktinis kirtis, kaip žinome, yra atsiradęs prieš-kirtiniuose skiemenyse (vadinasi, kirtis kėlėsi iš žodžio galo į žodžio pradžią: \leftarrow), o nukeltinis, priešingai, — pokirtiniuose (čia kirtis kėlėsi iš žodžio pradžios į galą: \rightarrow). Galima manyti, jog nukeltinis kirtis, kaip ir atitrauktinis, bus atsiradęs pirmiausia tuose žodžiuose, kur pagrindinį-senovinį kirtį turi trumpi skiemenys. Tai rodo tas faktas, kad šiuo atveju šalutinis-nukeltinis kirtis yra stipresnis, o jį turintieji balsiai ir dvibalsiai labiau pailgėję, kaip žodžiuose, kur senovinis kirtis yra ilguose skiemenyse, pvz.: (1) *lèp,â·m* ~ lipama (lipame), *dèd,ê·sēs* ~ didžiasis, *rèzd,â·ms* ~ rįsdamas, bet (2) *nã·š,ô·nî* ~ nėšant, *â·ug,â·m* ~ augama (augame), *dúob,ê·ls* ~ dóbilas. Pirmuoju atveju (1) šalutiniu nukeltiniu kirčiu kirčiuotų balsių ir dvibalsių ilgumas yra toks pat, kaip ir kirčiuotų atitrauktiniu kirčiu, kur kirtis atitrauktas iš trumpo į ilgą skiemenį, o antruoju (2) — balsiai yra tokio pat ilgumo kaip ir nekirčiuoti, o dvibalsių pirmasis sandas truputį trumpesnis kaip dvibalsių, kirčiuotų pagrindiniu-senoviniu kirčiu ir turinčių laužtinę priegaidę, bet ilgesnis už pusilgius.

Šalutinio-nukeltinio kirčio atsiradimo senumą padeda nustatyti kitos žemaičių tarmės. Dounininkai šalutinį-nukeltinį kirtį turinčius žodžius, kuriuose senovinis kirtis yra ant *a*, *e*, taria šitaip: *nãkt,ê·i* ~ nãktie (nakčiai), *vèstê·is* ~ vėsties (Kretinga), o švdt tie patys žodžiai tariami *nã·kt,î·* ~ nãktie, *vê·st,î·s* ~ vėsties. Vadinasi, dounininkų čia tariami *a*, *e* su pagrindiniu-senoviniu kirčiu yra trumpi, o švdt — ilgi. Tuo remiantis, galima manyti, kad dounininkų šalutinis nukeltinis kirtis bus atsiradęs dar prieš trumpųjų *a*, *e* po kirčiu pailgėjimą. Atsiradus šalutiniam-nukeltiniam kirčiui, dėl to susilpnėjęs pagrindinis-senovinis kirtis jau nebegalėjo šių balsių pailginti. Švdt šalutinis-nukeltinis kirtis bus atsiradęs jau po *a*, *e* pailgėjimo.

Balsiai *ę*, *o* (~ *i*, *u*) ir dounininkų, ir švdt su pagrindiniu-senoviniu kirčiu yra pailgėję (pvz.: *kê·ta* ~ kita, *šô·va* ~ siuvo), bet žodžiuose, kuriuose yra šalutinis-nukeltinis kirtis, šie balsiai yra išlikę trumpi (pvz., švdt: *stêpr,ê·* ~ stėpriei, *sôkr,ê·* ~ sũkriei, Kretinga: *lèp,â·m* ~ lipama (lipame), *bòv,úom* ~ būvoma (buvome). Vadinasi, ir dounininkų, ir švdt šalutinis-nukeltinis kirtis bus atsiradęs prieš *ę*, *o* pailgėjimą.

Balsių *a*, *e* su senoviniu-pagrindiniu kirčiu pailgėjimas žodžiuose su šalutiniu-nukeltiniu kirčiu ir šių kirčių nevienodas stiprumo santykis švdt plote (o taip pat ir dounininkų tarmėse) rodo, jog nukeltinis, kaip ir atitrauktinis, kirtis pirma yra atsiradęs šiaurinėse žemaičių tarmėse, o vėliau paplitęs ir pietinėse.

УДАРЕНИЕ В ГОВОРАХ СЕВЕРО-ЗАПАДНЫХ ДУНИНИНКОВ

В. З. ГРИНАВЯЦКИС

Резюме

Говоры северо-западных дунининков (гсзд) отличаются от говоров других дунининков тем, что они не имеют аффрикат в неударяемом окончании перед древним долгим *ā*.

В гсзд, как и в других жемайтских говорах, в которых ударение переносится с окончания слова на его начало, имеется пять различных типов ударения: *основное древнее* (*vėš'ims* ~ *visiems*), *основное ретракционное* (*ā.u.kšt,à* ~ *aukštà*), *побочное ретракционное* (*blèzd,ĩ'n.g,à* ~ *blezdingà*), *побочное перенесенное* (*vĩ'r,â* ~ *výrai*) и *побочное конечное* (*âc,â.r.g,à* ~ *atsargà*). Типы ударений устанавливаются в зависимости от происхождения ударения и силы голоса, с которой произносится ударяемый слог.

Проследимы два этапа ретракции ударения. Сначала ретракция ударения происходила лишь в словах с кратким или по происхождению долгим сильноначальным окончанием, в которых предыдущий слог является долгим; позже — во всех остальных случаях.

Одним из важнейших факторов, обуславливавших исчезновение ударения в конце слова, является редукция окончаний (в особенности сильноначальных).

Ретракция ударения началась на северо-западе области распространения жемайтских говоров, и отсюда распространилась на юг и восток. На это указывает тот факт, что у приморских жемайтов ретракционное ударение сохранило древнее сильноначальное ударение (*bá'lt,à* ~ *baltà*, Кретинга). Это значит, что приморские жемайты перенесли ударение на начало слова в то время, когда в предударных долгих слогах еще произносились сильноначальная и сильноконечная интонации. Остальные жемайты ударение перенесли на начало слова уже после обобщения сильноконечной интонации на предударных долгих слогах (*bâ.l.t,à* ~ *baltà*, Лаукува).

Перенос ударения на послеударные слоги также начался в северо-западных жемайтских говорах. Об этом свидетельствует долгота гласных *a*, *e* под основным древним ударением в словах с побочным перенесенным ударением (*vâk,â.rs* ~ *vâkaras*, Кретинга и *vâ.k,â.rs* ~ *vâkaras*, Лаукува).